

УДК 316.462; 316.4.06

*І.Мариніч,
кандидат соціологічних наук*

СОЦІАЛЬНИЙ ПОРЯДОК У КОНТЕКСТІ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано ставлення населення до соціального порядку за умов реформування державної влади в Україні на засадах федералізму або збереження унітарного територіального устрою держави.

В статье проанализировано отношение населения к социальному порядку в условиях реформирования государственной власти в Украине на основаниях федерализма или сохранения унитарного устройства государства.

The paper analyzes attitudes of Ukraine's population towards social order under conditions of reforming the state power in Ukraine – either on the principles of federalism or preserving the unitary territorial order of the state.

Ключові слова: соціальний порядок, федералізм, унітаризм.
Ключевые слова: социальный порядок, федерализм, унитаризм.
Keywords: social order, federalism, unitarism.

З-поміж багатьох значень терміна “порядок” зосередимося на такому, що означає систему державного, суспільного укладу (устрою) і дотримання пов’язаних з ним законів, правил, норм поведінки, дисципліни, організованості, упорядкованості, звичаїв, обрядів.

Дванадцять років тому в анкеті моніторингового опитування Інституту соціології НАН України з’явилося запитання про те, чи вистачає в суспільстві порядку. Пересічні громадяни України виявили значний інтерес до цієї проблематики. Переважна більшість респондентів стверджувала, що порядку в суспільстві бракує. У 2002 р. так вважали 75,4%, тоді як задоволені впорядкованістю суспільного

життя були лише 4,1%. Не відрізняються від замірів попередніх років і дані, отримані у 2012 р.: лише 6,2% респондентів порядком у суспільстві задоволені; більшість же, як і раніше, відчуває брак порядку (73,5%). Тобто до трагічних подій 2014 р. у громадській думці щодо порядку в суспільстві помітних змін не відбулося.

Без сумніву, соціальний порядок в Україні часто межує з його антиподом – безпорядком або хаосом. Передусім це стосується соціетального рівня організації, тож і порядку вимагають громадяни насамперед від держави. Свій власний життєвий простір сучасні українці впорядковують (як можуть і вміють), і саме це допомогло населенню пережити кризові періоди.

Нині мають місце анексія частини території України, іноземна окупація та збройне протистояння у Східному регіоні України, де усталений в державі порядок не був загальноприйнятним і загальновизнаним, тобто легітимним для переважної більшості громадян. Ставлення населення України до анексії Росією Автономної Республіки Крим у 2014 р. було майже однотайним в усіх регіонах: цю акцію не підтримали 93% громадян Західної України, 88% – Центральної та Північно-Східної України, Миколаївщини та Херсонщини, 79% – Дніпропетровщини та Запоріжжя, 69% – Одещини та Харківщини. Лише в єдиному регіоні – Донбасі – думки щодо анексії Криму розділились: прихильників анексії Росією Криму майже 50%. Немає принципових відмінностей і у ставленні громадян різних регіонів України до подій на Донбасі. У більшості регіонів ці події оцінюються як “прихована агресія Росії” чи “діяльність терористичних угруповань” (таких виявилось усього 86% – у Західній Україні, 83% – у Центральній та Північно-Східній Україні, 70% – на Дніпропетровщині та Запоріжжі, 69% – на Одещині та Харківщині). Утім, суттєво відрізняються оцінки на самому Донбасі.

Серед основних факторів, які “послаблюють” централізований державний устрій і є загрозами сепаратизму, можна виокремити такі:

- різні історія, культура, мова, релігія, менталітет;
- відчуття регіонами (частинами) невігідності об'єднання за економічними причинами;
- насильницьке (неприродне) приєднання у минулому частин унітарної держави;
- незадоволеність населення рівнем життя та віра у швидке розв'язання усіх проблем у своїй "окремій" державі (регіоні);
- низька політична культура населення. Суспільною думкою такого населення легко маніпулювати політикам-сепаратистам.

Громадяни всіх регіонів України, як показало опитування 2014 р., у переважній більшості є прихильниками єдиної унітарної України, а не федералізації. На пряме запитання "Як Ви вважаєте, Україна має бути єдиною унітарною країною чи федерацією окремих регіонів?" за унітарність висловились 87% мешканців Західної України, 84% – Центральної та Північно-Східної, 74% – Дніпропетровщини та Запоріжжя, 75% – Миколаївщини та Херсонщини, 71% – Харківщини та Одещини. І тільки в Донецькій області відносна більшість (46% – "за" та 29% – "проти") підтримала федералізацію. Загалом по Україні середній показник вибору унітарної моделі становить 71,0%.

Отже, у сучасній Україні існують дві головні концепції державного переустрою, які базуються на принципах федеративності та унітарності [1]. Представники соціал-ліберальної орієнтації висувають концепцію федеративно-земельного устрою, оскільки такий устрій враховуватиме існуючу господарську, географічну, етнічну, мовну та конфесійну специфіку регіонів України. На їхню думку, надання історичним землям України певного обсягу функцій, необхідних для розв'язання специфічних регіональних проблем, забезпечить динамічний розвиток як самих регіонів, так і республіки загалом.

Прихильники федеративно-земельного устрою України аргументують свою точку зору такими тезами. По-перше, відсутність старих структур громадянського суспільства створює небезпеку відтворення нового тоталітаризму.

У цьому розумінні децентралізація влади в рамках федеративно-земельного устрою могла б стати певним гарантом проти цієї небезпеки. По-друге, місцеві органи влади в регіонах України перебувають під впливом різних політичних сил. За цих умов прагнення створити єдину адміністративну вертикаль знизу догори дестабілізувало б ситуацію з непрогнозованими наслідками. По-третє, жорстке підпорядкування місцевих органів влади центральній адміністрації неминуче призведе до перекладання відповідальності за розв'язання місцевих проблем на центральне керівництво.

Прихильники федеративно-земельного устрою вважають, що унітарна держава зумовлює безпосереднє підпорядкування керівників місцевих органів влади центральному керівництву. Водночас ця модель державного устрою стимулює розв'язання місцевих проблем (особливо політичних) тільки через апелювання до центру. Центральна влада при цьому жертвуватиме інтересами більшості в тих чи тих регіонах задля громадянської злагоди всього українського електорату. Такий підхід не веде до розв'язання проблем.

Прихильники унітарного устрою з широкими правами центральної влади та обмеженим місцевим самоврядуванням складають табір національно-демократичних і національно-радикальних партій. Вони виходять з трьох тез, які диктують необхідність такого підходу.

– Україна не має старої традиції федеративного устрою.

– Україна впродовж тривалого часу і надто складно йшла до об'єднання всіх своїх земель, щоб окреслювати внутрішні кордони.

– За умов відсутності реального контролю над органами місцевих адміністрацій жорстка, унітарна обласна вертикаль, підконтрольна президентові, є єдиним гарантом функціональної стабільності системи державних органів.

На початку нового тисячоліття, на відміну від початкового етапу становлення української державності, ідея федеративного устрою України втратила свою популярність як серед головних загальнонаціональних політич-

них організацій, так і серед переважної більшості населення країни. До цього призвело побоювання можливого розколу України та міжрегіональних конфліктів, приклади яких можна спостерігати в колишніх радянських республіках. Специфіка першого десятиліття незалежної України полягала в тому, що у суспільстві не існувало не тільки доміантної ідеї або ідеології, а й такої, яка б визначала політичне обличчя будь-якої великої суспільної групи. Зокрема, можна констатувати розшарування в суспільній свідомості ставлення до ідеї української державності [2].

Таким чином, парадигматична модель регіональної соціології базується на територіальній диференціації між центральними та периферійними просторами: один регіон утворює територію, яка відрізняється від інших регіонів або територій параметрами структурної диспропорції.

Шлях до розуміння регіону треба розпочати з розгляду уявлення про певні фрагменти, з яких власне і складається в Україні уявлення про “картину” суспільства. Його посланцем є тривожна соціальна криза. Порівняно зі Швейцарією розбіжність у змалюванні суспільства є вражаючою. Українське населення має ностальгічну, зворотно орієнтовану картину часового простору. Це є парадоксальним для нової нації. У цьому випадку ми несподівано знаходимо спільне між Україною та Швейцарією. Швидкий розвал СРСР як єдиної держави призвів до необхідності державної реідентифікації людей і формування нової громадянської свідомості, яка пов’язана з появою новостворених незалежних держав.

Суперечності й труднощі формування нової політичної та економічної культури, усталених демократичних орієнтацій більшості населення, які визначають вибір ліберальної стратегії розвитку держави і суспільства, пов’язані з уповільненим темпом та обмеженими масштабами тих соціальних змін, які приводять до формування впливового середнього класу, зацікавленого у незворотності процесів реформування суспільства. Таким чином, принципова регіональна диференціація та неусталеність політичних орієнтацій в останні роки дають підстави ствер-

джувати, що в політичній культурі населення (як регіонів, так і України загалом) “орієнтаційний складник” ще не сформувався і не відіграє системотвірної ролі в консолідації української нації на тому ґрунті, який відповідав би декларованому шляху демократичного розвитку держави.

О.Стегній і М.Чурилов регіон і регіоналізм та вагомість ближнього соціального простору населення України розцінюють так:

– *локальний і регіональний ближній простір* гарантує зв’язок і належність: населення постає як базис громадянського суспільства. Воно емоційно відчуває зв’язок з локально-регіональним оточенням та ідентифікує себе з ним. Значення “малої батьківщини” як важливого фрагмента поняття “батьківщина” набуває особливої ваги за умов кризової ситуації;

– *модерністський і соціальний регіон*: регіон і місцеве самоврядування в кризовій ситуації України пов’язуються з очікуваннями, що в межах окремо взятого регіону можливо створити сприятливі умови для модерністського та водночас соціально орієнтованого суспільства. Регіоналізм у цьому розумінні є раціонально спрямованим утворенням, інструментом для орієнтації суспільства, що виникає у ближньому оточенні;

– *етнокультурний регіоналізм як джерело напруженості*. Якщо у двох попередніх значеннях “регіон” можна позначити малою літерою *p*, то тут “регіоналізм” можна позначити великою літерою *P*. В Україні це значення перевищує два перших. Історична пам’ять нації виявляється в двох “іпостасях”. У Західній Україні й невиразно в Центрі вона розглядається як імпульс для самостійної, незалежної української нації. Ознаками такого розуміння є увага до відродження української культури, української мови як мови державної, етнокультурне відокремлення. Інші регіони, особливо Схід та “нова Україна” (Південь і Крим), схильються радше до іншої пам’яті. Вони бачать Україну як фрагмент російської історії та державності. Вони є стриманішими стосовно всіх аспектів культурного

відродження й підтримують українсько-російську двомовність [2, с. 194–196].

Міжнародна громадська думка сприймає регіоналізм в Україні й дискутує про нього майже виключно з погляду третього значення – як тертя та напруженість між проросійським та національно зорієнтованим таборами. Таке тлумачення може бути виправданим, оскільки розв’язання цього протистояння стосується не тільки стабільності в Україні, а й міжнародної безпеки. Етнокультурна форма регіональної напруженості затіняє регіон з маленької літери *p*, його роль як прагматичного інструменту дій для створення модерністської та соціально орієнтованої України.

По суті, усвідомлення значення регіону як інструменту для перехідного етапу, прагматичного регіоналізму самопомогі залишається все ще дуже розмитим. У Швейцарії, країні з давніми традиціями, значення та роль регіону як окреслених кордонів діяльності чітко “кристалізовані”. Крім того, регіон у цьому значенні в уявленні українського населення знаходиться на порозі виникнення, на “ембріональній” стадії. Це перебуває в тісному зв’язку з оточенням, в якому формується регіональна свідомість населення України.

Тема соціального порядку є вельми заідеологізованою, кожний порядок має своїх adeptів і захисників як з боку офіційних кіл та правлячих еліт, так і прихильників зруйнованих у минулому столітті фашистських, диктаторських, комуністичних режимів. Кожний соціальний порядок не тільки обстоює своє право на існування ідеологічно, а й докладає чимало практичних зусиль для власної пролонгації, обстоюючи своє привілейоване становище як норму права або традицію.

Саме тому розроблена О.Вишняком методика ґрунтувалася на тому, що термін “федералізм” в Україні є демонізованим та міфологізованим після севєродонецького з’їзду прихильників В.Януковича у 2004 р. А тому в цій методиці науковці намагалися уникнути в опитуванні термінів “федералізм” та “автономія”, а вивчати показники став-

лення громадян до основних принципів, на яких будеться федеративний устрій держав, а саме – ставлення до розподілу повноважень між центральною і регіональною владою, щоб кожна з них мала чітку сферу владних повноважень і не мала права втручатись у повноваження іншої; та ставлення громадян до створення регіональних парламентів (рад) і урядів, які б могли нести відповідальність за виконання наданих регіонам повноважень [3].

Іншу методичку дослідження в даному проекті реалізував А.Зоткін, який використовував два інші показники (ставлення громадян до надання області, в якій вони проживають, статусу автономної (самостійно чи разом з сусідніми областями); ставлення громадян до надання автономії в Україні іншим областям. Він теж вважає, що до термінів “автономізм”, “федералізація”, “регіоналізм” прив’язувалися негативні ознаки, що сприяло деформованому ставленню до проблеми децентралізації державної влади та інституту регіональних автономій. Інтереси різних регіональних спільнот щодо адміністративно-територіального устрою залежали від наявної політичної кон’юнктури [4].

Здійснивши порівняльний аналіз, А.Зоткін доходить висновку, що автономістські інтереси частини українського суспільства у період до 2013 р. мали риси не стільки усвідомленого політичного інтересу для досягнення певних цілей за допомогою механізмів інститутів автономної влади, скільки прояв реакції самозахисту в умовах невдоволеності від невирішеності питань своєї культурно-цивілізаційної самоідентифікації. Збільшення умовної групи “автономістів” можна було спостерігати як на Сході (у 2009 р. під час президентства В.Ющенко), так і на Заході країни (у 2013 р. під час президентства В.Януковича).

Як засвідчили результати загальнонаціонального опитування 2009 р., проведеного Інститутом соціології НАН України та службою “Соціс”, за даними методиками (Т=1800) виявилось, що трохи більше половини громадян України (50,6%) підтримують ключовий принцип федералізму (тобто такий розподіл повноважень між

центральною та регіональною владою, коли кожна з них матиме чітку сферу повноважень та не матиме права втручатись у повноваження іншої), а тільки 14% громадян не підтримують цього принципу.

Ще більше громадян (42%) зайняли невизначену позицію в цьому питанні, що свідчить про дуже низьку актуалізацію цієї проблеми в масовій політичній свідомості та відсутність прозорого дискурсу щодо цього. Отже, питання регіоналізації владних повноважень практично однаково сприймалося громадянами всіх регіонів України. І ніякої регіональної диференціації щодо цього ключового принципу федералізму не спостерігалося.

Як свідчать результати загальнонаціонального соціологічного дослідження, здійсненого соціологічною службою "Соціс" за методикою О.Вишняка, у жовтні 2010 р. в усіх регіонах України абсолютна більшість громадян віддавали перевагу обранню голів державних адміністрацій областей та районів на загальних зборах мешканців областей чи районів. Отже, як засвідчили соціологічні дослідження 2009–2010 рр., в Україні всі основні принципи федеративного устрою держави підтримуються більшістю її громадян, хоча принцип створення регіональних парламентів та урядів підтримується відносною більшістю, а два інших принципи – абсолютною більшістю. За прямого запитання щодо автономії переважають противники автономізації як своїх, так і чужих областей. О.Вишняк вважає, що треба враховувати той факт, що більшість громадян реально не розуміють, що таке федералізм та що передбачає створення автономій у складі держави. Адже сутнісні принципи федералізації та автономізації в Україні (чіткий розподіл повноважень між центром та регіонами, без права центру порушувати повноваження регіонів; прямі вибори населенням регіонів представницької влади та керівників виконавчої влади; і, навіть, створення власних парламентів та урядів) підтримує більшість населення практично всіх регіонів України.

І тому є підстави вважати, наголошує О.Вишняк, що саме на основі ставлення населення до засадничих принци-

пів федералізму та автономізації, а не ставлення до абстрактних та міфологізованих понять “федералізму” та “автономії” відбуваються реальні преференції громадян щодо адміністративного устрою держави [3].

А якби переважна більшість громадян України віддала свої голоси за федеративний устрій? То чи дійсно українська держава мала б будуватись на кшталт Швейцарії з її кантонами, Німеччини з її ляндами (землями), США з їхніми стейтами (в німецько-російському звучанні – штатами) та ін.? В унітарній Швеції громадяни мають аж ніяк не менше прав, ніж у федеративній, ба, навіть конфедеративній Швейцарії, де, до речі, жінки одержали право голосу найпізніше в Європі. Фашизм виник у країнах, які мали найбільший на континенті досвід федеративності, а в унітарній Англії, як відомо, тоталітаризм неможливий навіть теоретично.

Намагаючись будь-що довести “федеративний” характер української ментальності, політики часто наводять такий факт, як одночасне існування у 1917–1921 рр. УНР, ЗУНР, “червоної України”, махновського Гуляйполя та “білого” Криму й Одеси. Втім, замовчують історичний факт Злуки ЗУНР і УНР, яка була заманіфестована словами: “Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина та Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український нарід, звільнений могутим поривом своїх власних сил, має тепер змогу з’єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної Української держави на добро і щастя робочого народу”. Що ж до “червоної”, “білої”, “махновської” України, то це не вияв суто української ментальності, а відоме державно-історичне явище. У наших північно-східних сусідів теж була Росія Леніна–Троцького, Колчака, Денікіна, Врангеля, Далекосхідна Республіка, Кубанська Республіка і т.д.

Марно шукати аналізу федеративності, хоча б переліку її релевантних ознак у проекції на українську дійсність. Нічого не говориться про суб'єкти федерації, про те, що мають являти собою "землі" України. Необхідно йти шляхом емпіричної аналогії і взяти за модель майбутнього устрою нашої держави одну з країн, де принципи федеративності реалізовано, і показати, на підставі чого саме цей взірець обрано і що типологічно уподібнює Україну до Федеративної Республіки Німеччина. (Справжнім великим федералістом був Гітлер: він розкраяв Україну на чотири частини, причому "націоналістичну" Галичину приєднав до Генерал-Губернаторства Польщі, а Буковину й Одесу з прилеглими землями під назвою Трансністрія подарував Румунії.)

Утім, історичний досвід і сучасний стан країн свідчить, що ані рівень життя народу, ані розвиток виробничих сил, ані права людини безпосередньо не залежать від того, чи є держава федеративною, чи унітарною, хоча цілком можливо, що у надвеликих державах-монстрах США, Китаї, Росії, Індії, а також у величезних територіально і рідкозаселених Канаді і Австралії такий вид державного устрою більш ефективний, ніж унітарний. У компактних країнах середньої величини, до яких належить Україна, такий устрій ніяких переваг не дає; ані в нашій історії, ані в нашій ментальності немає підстав для таких візій про федералізацію.

Українська нація ще остаточно не устabilізувалась ні як етнічна, ні як мовна, ні як політична спільнота. Доцентрові сили ще не досягли того рівня, коли їхня дія набуває незворотного характеру. Має відбутись відновлення історичної пам'яті народу, усвідомлення українцями своєї самототожності, повернення національної гідності, почуття господаря на власній землі, поновлення в правах рідної мови, без чого не відбудеться регенерація деформованої насильницькими зовнішніми впливами етнічної ментальності та культури. Можлива федералізація України законсервувала б її сучасний стан, коли всі наслідки

Розділ перший

“лінгвоциду, етноциду і геноциду щодо українців” – ще будуть у повній силі [5].

Помітне зменшення сегменту “байдужих” у 2014 р. дає підстави зробити висновок, що проблема адміністративно-територіального устрою України та взаємовідносин між центром та регіонами набула певної значущості для переважної більшості громадян. Нині в Україні за умов відсутності цілісності порядку суспільства, роз’єднаності його суб’єктів, між правлячими елітами, бізнес-елітами та інтелектуальними елітами зберігається політичне і соціокультурне дистанціювання, інституційні та ціннісні структури порядку не об’єднані єдиними механізмами соціальної інтеграції та соціальної взаємодії. Тож збереження унітарності територіального устрою нашої країни є запорукою досягнення суспільної злагоди та соціальної стабільності в сучасному суспільстві, що вступило у новий світовий порядок ХХІ століття.

Література

1. *Врублевський В.К.* Концепції реформування державного устрою: загроза сепаратизму / В.К.Врублевський // Український соціум: загрози екстремальних ситуацій / [Рева Г.В., Врублевський В.К., Ксьонзенко В.П., Мариніч І.В.] ; за ред. В.К. Врублевського. – К. : Інф.-вид. центр “Інтелект”, 2003. – С. 228–235.
2. *Стегній О.* Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження / О.Стегній, М.Чурилов. – К. : Стилос, 1998. – 217 с.
3. *Вишняк О.* Ставлення громадян до унітарно-федеративного устрою України / О.Вишняк // Українське суспільство 1992–2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. – С. 97–105.
4. *Зоткін А.* Тенденції автономізму та унітаризму в українському суспільстві (2009–2013 рр.) / А.Зоткін // Українське суспільство 1992–2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / за ред. д. ек. н. В.Ворони, д. соц. н. М.Шульги. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2013. – С. 89–97.
5. *Радевич-Винницький Я.* Чи ошчасливить Україну федералізація? / Я.Радевич-Винницький // Україна: від мови до нації. – Дрогобич : Фонд “Відродження”, 1996. – С. 304–313.